

GÜNAY RÜSTƏM qızı XUDUYEVA

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

MƏTNDƏ NİTQ SİTUASIYASININ STRUKTUR ELEMENTLƏRİNİN DƏYİŞMƏ VEKTORLARI

Nitq situasiyası və ya kommunikativ situasiya ünsiyyətin tərkib hissələrindən biri olub şifahi və yazılı nitqdə fərqli şəkillərdə təcəssümünü tapır. Situasiya çoxkomponentli strukturu və onun təşkilediciləri bir-biri ilə müxtəlif əlaqələr sistemi əmələ gətirir. Ünsiyyət prosesi tərəflərin nitq aktlarını, onların qarşılıqlı təsirini də nəzərdə tutduğuna görə, nitq situasiyası real gerçəklikdəki şəraitdən daha mürəkkəbdir. Yaxşılıq və küləkli havada müəyyən açıq məkan təsəvvür etsək, situasiya yağışın yağması və küləyin əsməsini, həmçinin açıq məkan amilini əhatə edir. Yağış yağır, yer islanır, külək yağış damcılarının ətrafa səpələyir. Mövsüm amilidə nəzərə alınarsa və təsvir olunan şərait qışa aid mənzərə olarsa, havanın soyuqluğu da aktuallaşır. Bir qədər də konkretləşdirmə aparıb belə havada iki şəxsin üzbəüz dayanmasını qəbul etsək situasiya

haqqında əlavə biliklər qazanmış oluruq. Xalis məntiqi yozum bu iki şəxsin islanması və üşüməsini təsdiq edir. Onlar bir-biri ilə söhbət edərsə, onda real gerçəklik hadisəsi mürəkkəbləşir, nitq situasiyasına çevrilir. Yağışın yağması, küləyin əsməsi, məkanın açıqlığı, havanın soyuqluğu nitqdən və dil vasitələrindən asılı olmayıb ekstralingvistik hadisələrdir. Ünsiyyət prosesi bu ekstralingvistik amillərə təsir göstərmir. Yəni yağışın yağması, küləyin əsməsi, havanın soyuqluğu iki şəxsin bir-biri ilə danışmasından asılı deyildir. Ünsiyyət onun iştirakçılarını islanmaqdan, üşüməkdən qoruya, yağışı dayandıra, küləyin qarşısını ala bilməz. Lakin islanmaq, üşümək kommunikanların nitqinə müxtəlif aspektli təsirlər göstərə bilər. Sırf fizioloji baxımdan üşümə prosesi insanın danışq üzvlərinə, artikulyasiya aparatına təsir edib səsi dəyişmək tələffüzü pisləşdirmək imkanına malikdir. Danışanlar ünsiyyət prosesində daldalanmaq üçün yer axtarmaq, tez ayrılmaq, söhbəti tez başa çatdırmaq haqqında düşünə bilərlər. Deməli bu məqamda insanın təfəkkür mexanizmi iki bu istiqamətdə də fəaliyyət göstərəcəkdir: Birincisi, əlverişli olmayan görüş məkanını dəyişmək, ikincisi, ünsiyyət mövzusunda söhbəti davam etdirmək. Əgər danışanlardan birini A, digərini B ilə işarə edib onların arasında aşağıdakı dialoqu qəbul etsək, tərəflərin kommunikativ niyyətləri haqqında müəyyən mülahizələr irəli sürə bilərik:

A: - Keçən dəfə sənə verdim bağlamamı o adama çatdırdınmı?

B: - Yadıma düşdü, buradan 20-25 metr o tərəfdə binanın altında zirzəmidə çayxana var. Orada adam az olur. Bəlkə ora gedək.

Birinci iştirakçının verdiyi suala ikinci kommunikan cavab verir. Onun söylədiyi qeyri-dəqiq nitq aktıdır. Yəni B sualı cavablandırmır, tamamilə fərqli bir mövzuda danışır. Yuxarıda nitq situasiyanı təsvir etdiyimizə görə, aydın olur ki, ikinci kommunikan, yəni B nitq situasiyasını, bilavasitə ekstralingvistik amillərlə bağlı situasiyanı dəyişmək haqqında fikirləşmiş. Bunu onun nitq aktında işlənmiş "yadıma düşdü" ifadəsi də təsdiq edir. Deməli, kommunikasiya şəraiti nitq və qeyri-nitq şərtlərini əhatə edir, bu şərtlər arasında müəyyən əlaqələr hökm sürür. Nitq situasiyasını təyin edən parametrlər müxtəlif və çoxsaylıdır. Onların əsas hissəsini aşağıdakılar təşkil edir: 1) iştirakçılar; 2) nitq mövzusu; 3) ünsiyyətin məqsədi; 4) ünsiyyət sahəsi; 5) ekstralingvistik şərait (yer, vaxt); 6) nitq forması (şifahi, yazılı, distant, kontakt); 7) nitq janrı; 8) kod; 9) iştirakçılar arasındakı münasibət; 10) iştirakçıların sosial statusu və s. Qeyd edilən parametrlər də subparametrlərə bölünə bilər. Məsələn, iştirakçıların sayı iki (adresant və adresat) ola bildiyi kimi, çox da ola bilər. İkinci halda adresant bir nəfər, adresatlar isə bir dən çox olur. Adresatlar aktiv və ya passiv ola bilər. Bu halda da fərqli situasiyalar müşahidə olunur. Məsələn, A söhbətə B-nin tanımadığı dostunu da gətirib, yaxud əksinə. Üçüncü şəxs A-nın və ya B-nin dostu deyil, tanışdır, qohumudur və s. Üçüncü şəxs təsadüfi adamdır bə başqa məqsədlə danışanlara yanaşmışdır.

Hər bir ünsiyyət müəyyən sosial şəraitdə baş verir, onun fəaliyyət tərəfi nitqin yaranması, davam etməsi və bitməsinə əhatə edir. N.İ. Formanovskaya sosial situasiyanı, fəaliyyət situasiyasından ayırır [7, s. 40]. Onun fərqləndirdiyi fəaliyyət tərəfi kommunikativ situasiyanı təşkil edir. Əslində, kommunikativ situasiya hər iki tərəfi özündə birləşdirir. Yuxarıdakı nümunədən görünür ki, sosial situasiya fəaliyyət prosesinə təsir göstərir. Təbii ki, fəaliyyət situasiyası əsas şəraiti, iştirakçıların intensiyasını, onların stimullarını və s. təyin edir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, kommunikativ situasiya ünsiyyətin xarici şəraitini və iştirakçıların daxili vəziyyətini özündə birləşdirən mürəkkəb kompleksdir. Bu kompleks ünsiyyət prosesində formalaşan nitq məhsulu olub həm nitqi törədir, həm də bu nitqdə əksini tapır.

Kommunikasiya yazılı və şifahi formalarda baş verə bilər. Şifahi nitqlə gedən ünsiyyətdə kommunikativ rollar dəyişir. Belə ünsiyyət dialoji nitqə uyğun gəlir [3, s.7]. Şifahi nitq prosesində, adətən, kommunikanlar təmaslı əlaqədə olurlar, onlar bir-birini görürlər. Görmə iştirakçıya digər iştirakçının daxili vəziyyəti, hadisələrə, mövzuya münasibəti haqqında mimika, jest və intonasiyaya görə müəyyən məlumatlar əldə edir. Yazılı nitqdə isə tərəflərin zahiri əlamətlərinə aid informasiya yalnız müəllifin mətnə daxil etdiyi məlumatlardan doğur. Bu cəhətlər yazılı və şifahi nitq situasiyasında əsaslı fərqlərin olduğunu təsdiq edir.

Kommunikativ situasiyanın onun əsas parametrləri əsasında təhlili məlumatın məzmununu, onun məqsədini dərk etməyə imkan verir, bu sözləmlər və başqa hadisələr arasındakı münasibəti aşkara çıxarmağa kömək edir. Nitq situasiyasının tipi (rəsmi/qeyri-rəsmi, məişət/işgüzar və s.),

nitqin məqsəd və vəzifələri danışığın müəyyən qaydalar üzrə aparılmasını, məzmunun ifadə olunması üçün xüsusi formaların seçilməsini tələb edir. Dil vasitələrinin seçilməsinə müsahibələrin sosial statusu, sosial və psixoloji rolları da öz təsirini göstərir. Effektiv ünsiyyət üçün dil vasitələrinin düzgün seçilməsi, onların müvafiq situasiyaya uyğunluğu əhəmiyyət daşıyır.

Nitq situasiyası kommunikasiyanın məzmunu üçün əhəmiyyətli olan çoxlu amillərə malikdir [6, s.4]. Həmin amillər əsasında nitq situasiyasının strukturlaşdırılması mümkündür. Bu zaman ayrılan komponentlərin keyfiyyət və kəmiyyət tərkibi müəllifdən asılı olur.

Nitq situasiyasının ümumi və xüsusi cəhətləri vardır. Ümumi cəhətlər bütün növlərdən olan ünsiyyət üçün eyni səciyyə daşıyır. Xüsusi cəhətlər konkret hadisələr, konkret situasiyalarla bağlıdır. Nitq aktlarının növləri konkret situasiyalara səciyyələndirir. Bura salamlama, üzrxahlıq, minnətdarlıq, təbrik, məzəmmət və s. nitq situasiyaları aiddir.

Müasir linqvistik pragmatikada nitq situasiyası, nitq aktları anlayışları mərkəzi mövqe tutur. Kommunikasiya iştirakçılarının rolu ünsiyyət prosesində, təbii ki, daha önəmlidir. Nitq davranışı stereotip nitq situasiyalarının repertuarı və çərçivəsi, həmçinin söyləmlərin qurulması, onların sosial təsir vasitəsi kimi istifadə edilməsi baxımından məhdud səciyyə daşıyır. Hər bir nitq situasiyası ünsiyyətin sabit nitq qəlibləri də vardır. Onlar fərdi struktur cəhətdən xüsusiləşə bilir, yaxud fərd mümkün qəlib formalarından bəzilərini seçib işlətməyə üstünlük verir.

Danışq prosesində nitq situasiyasının ekstralingvistik amilləri, əsasən, aşkar, implisit şəkildə olur. Yazılı nitqdə nitq situasiyasının ekstralingvistik amilləri ünsiyyət prosesində yeri gəldikcə və lazım olduqca aşkarlanır. Nitq situasiyası yazılı mətnə daha mürəkkəb quruluşda təzahür edir. Mürəkkəbliyə bədii mətnlərdə yüksək səviyyədə olur. Bu ondan irəli gəlir ki, bədii mətn müəllifin yaratdığı, təsir etdiyi nitq situasiyalarının müəyyən ardıcılıqla düzülüşüdür. Bədii əsər kommunikasiya vasitəsi rolunda çıxış etdikdə ünsiyyət oxucu ilə əsərin oxucuda yaratdığı hisslər şəklində baş verir. Bu, yazılı mətnin mümkün ünsiyyət xətlərindən biridir və əsərin oxunması prosesində baş verir. Bədii əsərdə müəyyən hadisələri təsvir və ya nəql edir, yaratdığı personajlar arasında müəyyən nitq situasiyaları qurmaqla onların öz iştirakı ilə təqdim edir. Bu cəhətdən mətn səviyyəsində nitq situasiyalarının təhlili çoxaspektlidir. Hələlik real həyatda baş verə biləcək hadisələrin cərəyan etdiyi nitq situasiyalarında strukturlaşma məsələlərinə diqqəti cəmləmək istəyik.

"Sonra usta Zeynal bir qədər fikirləşib üzünü tutdu Qurbana:

- Qurban, bir şey yadıma düşdü: tez dur ayağa. Dur, oturma. Get bizdə bir ləyən var, küpə var, onları və bir parç da götür gəl.

Qurban "ya allah" deyib durdu ayağa və ədəklərinin gəcini silkib başmaqlarını geydi və yavaş-yavaş üz qoydu getməyə. Muğdusi Akop, Usta Zeynala dedi ki:

- "Bu şeylərin cəmişi burada var. Daha nə lazım zəhmət çəkmək və vaxtı itirmək?"

Usta Zeynal əvvəl bilmədi ki, nə cavab versin və əlindəki papirosu akoşkanın küncünə basıb keçirdib dedi:

- "Xozeyin, heç eybi yoxdu, nə eybi var? Bu saat Qurban şeyləri gətirər. Nə eybi var?"

Bu sözləri deyəndən sonra Usta Zeynal akoşkanın içinə əyilib, başladı diqqətlə həyətdə baxmağa və Muğdusidən soruşdu:

- "Xozeyin, həyətdə axar su var?"

Muğdusi Akop cavab verdi ki:

- "Həmin görükən arxın suyu həmişə axır." [1, s.99]

Verilmiş mətn parçasında iştirakçıların sayı üçdür: Muğdusi (xozeyin), Usta Zeynal, Qurban (ustanın şayi). Məkan erməni Muğdusi Akopun evidir. Real zaman hekayədə əhəmiyyətli amil deyil. Lakin ustanın işə başlaması ilə onu bitirməsi üçün qoyulan zaman məhduddur. İşin görülməsinə cəmi bir gün vaxt ayrılıb. Həmin vaxt ərzində iş tamamlanmazsa əhəmiyyətini itirir. Muğdusi Akopun erməni olmasına müəllif hekayənin birinci cümləsində yazmışdır. Nümunə hekayənin içindən götürüldüyünə görə nitq situasiyasına aydınlıq gətirən bəzi məqamları, propozisiyanı aydınlaşdırmaq lazım gəlir.

Usta Zeynalın Qurbana ünvanladığı imperativ nitq aktı oxucu üçün əvvəl başqa anlam daşıyır. Yəni usta işləmək üçün lazım olan avadanlıqların gətirilməsini istəyir. Onun nitq davranışında iri

intensivləşdirmə vasitələrindən istifadə olunmuşdur: 1) tez dur ayağa; 2) dur, oturma; 3) get ... götür gəl. Hər üç vasitə Usta Zeynalın Qurbanı tələsdirməsini ifadə etməyə xidmət edir.

Bunun müqabilində Qurbanın "ya Allah" deyib qalxması, "ətəklərinin gəcini silkib başmaqlarını geyməsi, yavaş-yavaş getməsi" zaman itkisindən, lənglikdən xəbər verir. Nitq situasiyası Muğdisi Akop üçün ürəkəçici deyil, o, zaman itkisini hiss edir, reaksiya verir və hətta "vaxtı itirməyin" lazım olmadığını aktuallaşdırır. Onun təəccüb ifadə edən sual aktında "vaxtı itirmək" cümlənin sonuna gətirilmişdir və remanı ifadə edir. Usta Zeynalın cavab verməkdə çətinlik çəkməsi, eyni zamanda hər şeyin olduğu halda onların başqa yerdən gətirilməsi, Zeynalın papirosunu pəncərənin küncünə basıb söndürməsi oxucunu düşündürür. Kommunikasiya iştirakçılarından biri (usta Zeynal) özündən çıxmaqda olan digərini sakitləşdirir. Suala tam dəqiq cavab vermir. Səbəbi açmır. Sonrakı cümlələrdə də müəllif Usta Zeynalın hərəkətlərini təsvir edərkən elə forma və leksik vasitələr seçir ki, oxucu vaxt itkisini aşkar hiss edir.

Usta Zeynalın növbəti sualı, Qurbanın ləyən, küpə, parç üçün hansı səbəbdən göndərildiyi aydınlaşır. Lakin aydınlaşma müəllif nitqi ilə səbəbin eksplisit verilməsi yolu ilə baş vermir. Bu, nitq situasiyasının ekstralingvistik parametrləri ilə əlaqədə üzə çıxır. Usta Zeynal "həyətdə axar su var?" sualını verəndə məlum olur ki, situasiyada din amili də iştirak edir. Qeyd olunduğu kimi, hekayədə birinci cümlədə əsas personajlardan birinin erməni olması barədə məlumat keçir: "Muğdisi Akop adlı erməniyə böyük oğlundan teleqraf gəldi ki,..."

Nitq situasiyasının parametrlərindən biri kommunikasiya iştirakçılarının sosial statusudur. Bu hekayədə sosial statusları fərqli olan iki iştirakçı bir-biri ilə ünsiyyətdə olur. Muğdisi tacirdir, onun parça mağazası, altı otaqlı həyət-baxçalı evi-eşiyi vardır. Zeynal ustadır, muzdlə işləyir. Muğdisi ermənidir, Usta Zeynal azərbaycanlıdır. Burada iki ayrı din məsələsi meydana çıxır. İslama görə axar su pakdır. Və murdar sayıla bilən hər bir şeyi pak etmək üçün onun üstündən su axıtmaq lazımdır. Usta Zeynalın axar su axtarması, Qurbanı öz evinə alət dalınca göndərməsi səbəbi də bununla bağlıdır. Erməni evinin ləyəni, parçı, hətta axar olmayan suyu belə murdardır. Ona görə də hekayədə nitq situasiyasında implisit şəkildə dini mənsubluq amili öz rolunu oynayır. Hekayədə hadisələrin bu struktur vektoru üzrə inkişafı güclüdür. Usta Zeynalla şagirdi arasındakı danışiq, əsasən, dini mövzudadır. Nitq situasiyasında din amilinin təsirini Muğdisi də hiss edir, buna əhəmiyyət vermək istəməsə də işin ləng getdiyini görəndə bu amilə istinadla sözünü deyir: "A kişi, bir mənə də görüm, sən bura mollalığa ki, gəlmişən?" [1, s.104].

Nitq situasiyası ünsiyyətin uğurlu və ya uğursuz davam etməsinə təsir göstərir. Hekayədə nitq situasiyasının bu cəhətinin Muğdisi Akop və Usta Zeynal tərəfləri vardır. Muğdisi ünsiyyətin din amili üzrə gərginləşməsini hiss edir, lakin evindəki təmirin başa çatdırılmasını vacib saydığına görə nitq konfliktini yaratmır, ünsiyyəti pozmur. Onun ünsiyyətdən qaşmaq səbəbi də ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Ev sahibinin nitq situasiyasındakı gərginliyə dözməsi onun arvadı ilə söhbətində başqa şəkildə özünü göstərir. Məsələn, "Arvadı bundan soruşdu ki: "- Ustalar nə işlədirlər? Cavab verdi ki, ustalardan gozum su içmir. çünki çox yavaş işləyirlər." [1, s. 99].

A. Məmmədov göstərir ki, "mətnin real zamanda deyilməsi və ya yazılması və yaxud onun əksi, eləcə də şifahi və yaxud yazılı olmaı onun planlaşdırılmış və əksinə spontan şəkildə yaranmasına da bilavasitə təsir edir. Real zaman ilə əlaqəsi olmayan yazılı mətndən fərqli olaraq real zamanda deyilən şifahi mətn adətən planlaşdırılmır və mürəkkəbliyi ilə seçilir" [2, s.442]. Lakin bədii mətndə personajlar arasındakı dialoqlar da müəllif yaradıcılığının məhsuludur və spontan şəkildə yaranmır. Bununla belə, müəllif nəql etdiyi bədii əsər daxilində baş verən hadisələri real gerçəkliyə uyğunlaşdırır. O, personajları danışdırmaqla yanaşı, onların ünsiyyətinin yarandığı mühiti və nitq situasiyasını da özü formalaşdırır. Yuxarıdakı hekayədə tez-tez ustalarına baş çəkən ev sahibinin məqsədi işləyənləri tələsdirməkdir. Ancaq o, hər dəfə ustanın yanına keçəndə onun oturub danışmasını görür. Belə nitq situasiyasını müəllif yaradır. Təbii kommunikasiyada müsahibə yalnız bir dəfə müraciət etməklə qarşıya qoyulmuş məqsədi reallaşdırmağın mümkünliyünü çətin təsəvvür etmək olar. Nitq davranışı variativliyə malikdir. İştirakçılar yaranmış situasiyadan asılı olaraq, öz fəaliyyətlərini dəqiqləşdirirlər [5, s.54].

Nitq situasiyasının strukturunda dəyişənliyi ilə diqqəti cəlb edən iki amili qeyd etmək lazım gəlir. Bunlardan birincisi və əsası iştirakçıların sayının azalması ilə nitq situasiyasının

dəyişməsidir. Usta Zeynal hekayəsində əsas dialoqlar usta ilə onun şagirdi arasındadır. İkinci dialoji nitq istiqaməti usta ilə ev sahibi arasındadır. Müəllif hekayəni elə gələmə almışdır ki, burada ev sahibi ilə ustanın şagirdi arasında bir dəfə də olsun nitq mübadiləsi getmir.

Ev sahibi ilə usta arasındakı ünsiyyətə meyilli tərəf, kommunikasiyanı qurmaq istəyən Usta Zeynaldır. O, adətən söhbəti sual cümlələri ilə başlayır. Ümumiyyətlə, sual cümlələri nitq situasinya mövzu ilə idarə etməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Nitq situasinya mövzu vektoru sual cümləsinin köməyi ilə dəyişdirilir. Məsələn, "Xozeyin, oğlun neçə il dərs oxuyub?" "Xozeyin, niyə sizin padşahuuz yoxdu?", "Ay xozeyin, səni and verirəm İncilə, bir mənə de görüm, o zəhrimarda nə ləzzət görübsünüz ki, yeyirsiz?". Bu sual cümlələrinin hamısı Usta Zeynalın nitqindən götürülmüşdür. Onların hamısı ev sahibinə ünvanlanmışdır və hər dəfə yeni mövzunu daxil etməklə əsas nitq situasinya dəyişdirir. Beləliklə, nitq iştirakçıları arasındakı ünsiyyət yeni mövzu istiqaməti alır. Lakin kommunikantlardan biri, daha doğrusu azresat bəzi hallarda bu mövzuya qoşulmur. Çünki onun kamunikativ məqsədi müsahibini görülməli olan işin vacibliyini dərk etməyə çağırır.

Dinləyənin kommunikatativ funksiyası danışanın nitq davranışını təyin etməyə imkan verir və bununla da ünsiyyətin nitq situasinya şərtlərinə uyğunluğuna təsir göstərir. Adresatın adresanta təsir ölçüsü onların arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Danışıq dili ilə reallaşan şəxsi kommunikasiyada dinləyən bilavasitə danışanın yanında olduğu üçün onun nitq aktına reaksiyası müəyyən dərəcədə aşkar olur. [4, s.70].

Aşkarlıq səviyyəsinin tam deyil, yalnız müəyyən səviyyədə olması kommunikasiya iştirakçısının ünsiyyətə köklənməsi və kommunikasiya məqsədindən asılılığa malikdir. Yuxarıda fraqmentlərinə istinad etdiyimiz mətndə Usta Zeynalın ünsiyyət mövzusunda daha çox bu ünsiyyətin qurulması səbəbinə biganə münasibəti ilə əlaqələndir. Məlum olmur ki, özünü usta hesab edən və işi vaxtından əvvəl başa çatdıracağına vəd verən şəxs dediyinə hansı dərəcədə əmindir, yaxud bu məsələni daxilən özü üçün aydınlaşdırmaq istəyir. Hər halda onun nitq aktları və nitq davranış bu barədə kifayət qədər informasiya daşıyır. Bu fikir, əslində, hekayənin ikinci yarısında formalaşır. Usta Zeynal şagirdinə deyir: "Qardaş, bir az tez gedək, o kişinin işini qurtararaq, çünki işdi əgər qurtarmasaq xəcalətlik çəkərik" [1, s.103]. Ustanın dilindən səslənən bu fikir hekayədə iki nəfər arasında işlə bağlı müzakirə nitq situasinya səsələnir. Maraqlı cəhət odur ki, Usta Zeynal işi qurtarmağın vacibliyini vurğulamaqla yanaşı, onu qurtarmamağın mümkünlüyü ehtimalını (işdi, əgər qurtarmasaq) da dilə gətirir. Məsələyə oxşar yanaşma Qurbanın nitq aktında da müşahidə olunur: "Axı, ay usta, mən demirəm ki, qurtarmayacaqsan; ancaq deyirəm ki, işdi qurtarmasan?" [1, s. 103]. Göründüyü kimi nitq situasinya mövzusunun müxtəlif strukturlar üzrə inkişaf və dəyişmə vektorları hadisələrin gedişində mümkün hallar haqqında fərqli informasiyalar verir. Mətnin əvvəlindən başlayaraq vaxt darlığı məsələsinin qoyulması, diqqətin tez-tez işin eyni getməsinə yönəldilməsi və üstəgəl işin qurtarılıb-qurtarmamasının mübahisə obyektinə çevrilməsi, müxtəlif nitq situasiyalarını, demək olar ki, eyni mövzu ətrafında cəmləyir.

Nitq situasinya çoxparametrlı kompleks dəyişən olduğuna görə onun müxtəlif formaları üzə çıxır, bu formalar mətndən mətne dəyişir. Elə nitq situasiyaları vardır ki, onlarda kommunikantların nitq aktları üçün formal qəliblər yoxdur (məsələn, "Usta Zeynal" hekayəsindəki nitq situasiyaları). Başqa qisim nitq situasiyaları isə daha dəqiq struktur sxemlərinə malik olur (məsələn, salamlama, üzrxahlıq, minnətdarlıq və s.). Kommunikasiya nəzəriyyəsi belə nitq situasiyalarını öyrənməklə dil vasitələrinin konkret halda işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənir. Mürəkkəb nitq situasiyaları isə linqvistik pragmatika və koqnitiv dilçilik prizmasından təhlilə cəlb olunur.

Nəticə. Nitq situasinya mürəkkəb struktur quruluşa malik olub vektor komponentlərə ayrılır. Mətndə belə bir vektor komponentlərin inkişaf xüsusiyyətləri açılır. Nitq situasiyaları mövzu və kommunikasiyaların kommunikatativ niyyətlərindən asılı olaraq daha çox dəyişir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədquluzadə C. Usta Zenal//C. Məmmədquluzadə. Ə. Haqverdiyev. Seçilmiş bədii əsərləri. Bakı, Gənclik, 1982, s. 96-107

2. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemi. Bakı, ADU nəşriyyatı, 2008, 91 s.
3. Богданов В.В. Коммуниканты // Человек и речевая деятельность. Вестник Харьковского Университета. Харьков, ХГУ, 1989, №339, С.7-10
4. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения. Москва, ЛКИ, 2007, 176 с.
5. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегия и тактика русской речи. Москва, УРСС, 2002, 284 с.
6. Колшанский Г.В. Паралингвистика. Москва: КомКнига, 2005, 224 с.
7. Формановская Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. Москва, Русский язык, 2002, 284 с.

XÜLASƏ

Məqalədə nitq situasiyası anlayışı təyin edilir, onun strukturları müəyyənləşdirilir. Bədii mətndə nitq situasiyasının dəyişmə mexanizmləri araşdırılır. Nitq situasiyasının mətn daxilində struktur vahidləri üzrə inkişafı öyrənilir. Bununla göstərir ki, nitq situasiyası mövzudan və iştirakçıların kommunikativ məqsədindən asılı olaraq daha çox dəyişir.

Açar sözlər: *nitq situasiyası, nitq aktı, ünsiyyət, adresant, adresat*